

PRILOG POVIJESTI SUDSKE MEDICINE I MRTVOZORSTVA U GRADU BJELOVARU

Dubravko HABEK

*Klinika za ginekologiju i porodništvo Medicinskog fakulteta i Kliničke bolnice „Sveti Duh“, Zagreb; Hrvatsko
Katoličko Sveučilište Zagreb, Hrvatska*

Primljen u siječnju 2013.
CrossCheck u svibnju 2013.
Prihvaćen u svibnju 2013.

U radu je kroz primjere iz povijesnih izvora dan povijesni pregled razvoja sudske medicine i mrtvozorstva u gradu Bjelovaru u protekla dva stoljeća. Razvoj sudske medicine i mrtvozorstva u kontekstu javnoga zdravstva bio je ozakonjen brojnim pravilnicima, među kojima i javnozdravstvenom uredbom *Normativum Sanitatum*, koja se primjenjivala u svim dijelovima tadašnje carevine Habsburške Monarhije, pa tako i u gradu Bjelovaru od njegova osnutka. Mrtvozorstva su obavljali liječnici, kirurzi i laici za koje su postojale posebne upute, od kojih je u bjelovarskom kraju poznata javnozdravstvena knjižica Vilima pl. Peičića, županijskoga fizika iz Bjelovara iz 1914. godine. Sudskomedicinske obdukcije obavljali su kirurzi, primarni ili sekundarni bolnički liječnici u slučaju iznenadnih ili sumnjivih smrti u bolnici, a izvanbolničke sudske obdukcije obavljali su županijski ili gradski fizici te kotarski liječnici na zahtjev istražnih ustanova (policije, suda, državnoga odvjetništva).

Ovaj je povijesni pregled osnova za nastavak daljnjih medikohistoriografskih istraživanja u Hrvatskoj, kojima bi se trebao dobiti cjeloviti uvid razvoja sudske medicine i mrtvozorstva kao dviju struka koje su važan segment u djelovanju javnoga zdravstva.

KLJUČNE RIJEČI: *javno zdravstvo, povijesni pregled, vještačenja ozljeda i uzroka smrti*

Cilj je ovoga rada predstaviti povijesni razvoj sudske medicine i mrtvozorstva u gradu Bjelovaru i bjelovarskom kraju od sredine 18. stoljeća do sredine 20. stoljeća analizom podataka i kroz prikaze slučajeva prikupljene iz povijesnih izvora: matičnih knjiga umrlih bjelovarske katoličke župe Sv. Terezije Avilske i Pravoslavne parohije Sv. Trojice, bolničkih izvješća, bolničkoga Mrtvarnika, županijskih izvješća o zdravstvu županije i javnih glasila, koja su nedvojbeno pratila spomenute javnozdravstvene zakonike u svim sastavnicama.

Bjelovar je vojni grad osnovan 1756. naredbom carice Marije Terezije, a prva vojna i građanska bolnica osnovana je 1760. Povijesni razvoj pojedinih medicinskih struka u bjelovarskoj bolnici objavljan je u nekoliko zbornika radova bjelovarskih liječnika

i medikohistoriografa, no starija povijest odnosno početci sudske medicine i razvoj struke do sredine 20. stoljeća, od kada postoje radovi, nisu poznati. Uz javnozdravstveni dio mrtvozorstva, u poslovima vještačenja ozljeda i uzroka smrti te sudskomedicinskih obdukcija bilježi se stalna suradnja tadašnjih vojnih i civilnih vlasti. Kako je Bjelovar u prvih stotinu godina bio tipičan vojni grad, središte Varaždinskoga generalata i stožerno mjesto dviju pukovnija (brigada), vojni liječnici i kirurzi obavljali su spomenute poslove u vojnom i civilnom dijelu. Gradski magistrat imao je gradskoga fizika, a županija, po razvojačenju Vojne granice, županijskoga fizika, čiji je javnozdravstveni rad uključivao mrtvozorstva i sudskomedicinske obdukcije odnosno razudbe. Mrtvozorstva su u manjim mjestima Generalata, a kasnije Županije

bjelovarsko-križevačke, obavljali i laici-mrtvozorc, zvani i „mrtvari“, koji su bili osposobljeni za ustanovljenje činjenične smrti, a pri sumnji na nasilnu smrt morali su obavijestiti fizika i policiju (1-12).

Zakonske regulative sudske medicine i mrtvozoštva

Povijesni razvoj sudske medicine vezan je za aktualne medicinske i pravne zakonike koji su se donosili u pojedinim zemljama ili imperatorijima. U našim su se krajevima počeli implementirati u doba prosvjetiteljstva u Habsburškoj Monarhiji i revolucionarnim javnozdravstvenim zakonikom *Normativum Sanitatum* Marije Terezije i Gerharda van Swieten, objavljenim 2. siječnja 1770. U njemu se spominju dužnosti i obveze liječnika i kirurga prilikom obdukcije, zatim ljekarnika i primalja u svezi s pobačajem, tenjihova uloga prilikom sudskomedicinskih vještačenja. Ovdje izdvajam neke dijelove spomenutoga zakonika kako bi se stekao temelj za kasnije navedene podatke u ovome radu (4,9).

Tako u I. poglavlju *Normativum Sanitatum* o dužnostima liječnika piše:

- *“Liječnik ima obvezu učiniti obdukciju (dissectio corporis) prema stručnim i jurističnim propisima*

- *Liječnik ima obvezu sprječavanja šarlatanstva (Marktschreyer) na svome području koji mora zaustaviti i prijaviti nadležnim vlastima. Posebice se odnosi na prodavače tobožnjih ljekovitih tvari koje su zabranjene ukoliko se ne prodaju u ljekarnama.”*

U II. poglavlju o dužnostima kirurga, između ostalih paragrafa, može se pročitati i ovaj:

- *“Kirurzi su dužni po napatku fizika ili liječnika učiniti operacijske zahvate prema anatomskim postupcima, kao i sudske obdukcije po naredbi nadležnih tijela, posebice kod naglih i nerazjašnjenih smrti i svih teških liječenja sa smrtnim ishodom. Po svršetku obdukcije dužni su dostaviti izvješće.”*

U III. poglavlju zakonika o dužnostima ljekarnika, između ostalih paragrafa, piše i ovo:

„*Lijekove koji bi mogli izazvati pobačaj, ljekarnik ne smije izdavati primalji.*”

Iz IV. poglavlja o dužnostima primalja izdvajaju se sljedeći paragrafi o primaljstvu i svezi sa sudskomedicinskim zbivanjima:

„*U sedmom paragrafu spominje se pobačaj (abortus) kao kazneno djelo temeljem aktualnih kriminalnih zakona, ukoliko ga primalja izazove, ili znajući da se zadesio, ne prijavi. Neće se dati zavesti da izvrši pobačaj (pometnuće, odstranjivanje), podmetanje ili mijenjanje djeteta. Bit će okrivljena ako je pobačaj izazvala lijekovima, prašcima ili*

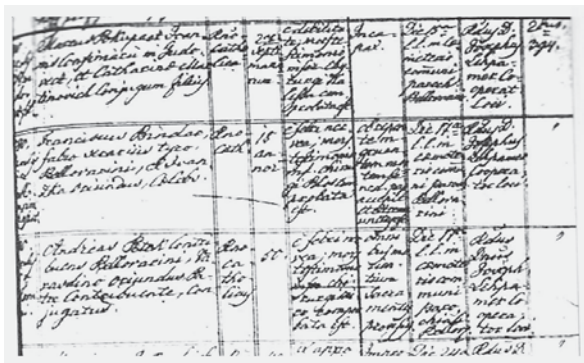
napitcima, posebice ako je za ovo djelo bila novčano nagrađena. Također, mora prijaviti svaki pobačaj bez obzira da li je dijete rođeno živo, zamrlo ili umrlo. Primalja mora poštovati život od njegova početka i djelovati na njegovom očuvanju tijekom trudnoće i porođaja. Primalji ljekarnik ne smije izdati lijekove ili sredstva koji mogu izazvati pobačaj.

- *“Za potrebe magistrata i istrage nadređene oblasti, primalja će u pojedinim slučajevima biti pozvana da svojim znanjem i umijećem pregleda ženu i da svoje mišljenje, za što će biti posebno nagrađena.” (9).*

I ostali tadašnji zakoni, poput *Constitutio Criminalis Theresiana*, nalažu vještačenja zdravstvenoga osoblja prilikom definiranja pogreške od komplikacije tijekom liječenja. Spomenuti zakon, između ostalih regulativa, nalagao je liječnicima i kirurzima provedbu sudskomedicinskih obdukcija prema protokolu koji je osuvremenio Van Swieten, a temeljio se na tadašnjim spoznajama medicinske (patologija) i sudskomedicinske misli. Prema zakonu, liječnik (ili kirurg) morao je po obavljenom vanjskom pregledu dati svoje stručno (sudskomedicinsko) mišljenje (*sentio*). Ako nije bilo vidljivih vanjskih ozljeda, a smrt je bila sumnjiva, kirurg je morao učiniti obdukciju. Uredbama su bile definirane obvezne obdukcije u slučaju samoubojstva. Potkraj 18. stoljeća osnivaju se prosekture kao zasebne zdravstvene institucije, a potom dodjeljuju bolnicama. Ako je smrt nastupila u bolnici, obdukcija je obvezatno morala biti učinjena u bolničkoj prosekuri (13).

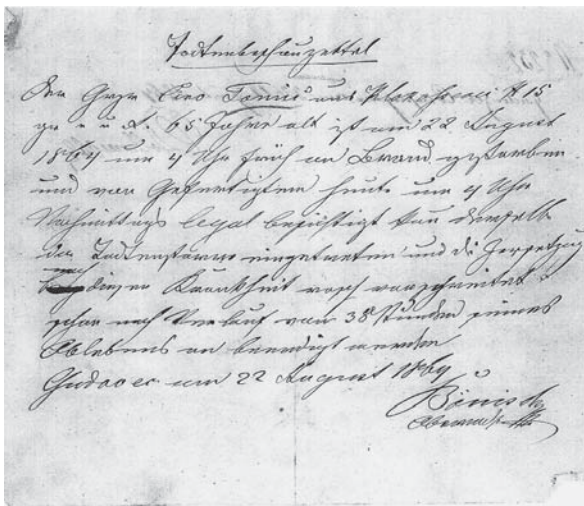
Godine 1779., carica Marija Terezija ustanovila je posebnu kategoriju medicinske policije (*Medizinische Polizei*) za nadzor provedbe zakonskih odredbi, posebice higijensko-javnozdravstvenih, uključujući mrtvozoštva te otkrivanje i sankcioniranje nadriprimaljstva, nadriljekarništva i nadriliječništva. Spomenuta medicinska policija bila je temelj razvoja sudske medicine i kriminalistike u suradnji sa zdravstvenim osobljem koristeći njihova znanja. Tako se od 1782. obvezno prijavljuje silovanje (*Stuprum violentum*), koje se bilježi u za to predviđenu knjigu hitnih zbivanja, *Noth Büche*. U dotadašnjim su se registrima takva nedjela upisivala pod rubriku *Bestialität*. Također, procesuirale su se i verbalne uvrede (*Injuria verbales*) (4, 13).

Prema komunitetskim uredbama, godine 1789. izdaje se odredba o obvezatnom polijevanju leševa živim vapnom prilikom pokopa. Ta se odredba odnosila za sve pokojnike, bez obzira na uzrok bolesti, bila ona zarazna ili nezarazna. Godine 1800. razaslana je uredba o uniformnim smrtovnicama za vojnike i vojna lica, a 1805. bečko Ratno vijeće zapovjedilo je

Slika 1 Upisane činjenične smrti u matične knjige umrlih bjelovarske župe Sv. Terezije Avilske iz 1840., s izvanbolničkim mrtvozornicima, kirurzima Kallesom i Mierom, upisanima u četvrtom stupcu, koji su smrt potvrdili (23).

Karlovačkom i Varaždinskom generalatu da se na području tih dvaju generalata obvezno ustanovi po jedna mrtvačnica u pojedinim selima kako bi pokojnici bili dostojno odležani i pokopani bez plašenja ljudi. Zato se otvoreni lijes zabranjuje, te se nalaže duboko pokapanje pokojnika. Svi smrtni slučajevi morali su se prijavljivati lokalnim vlastima i pretpostavljenima, a smrt mjesnoga župnika morala je biti prijavljena i generalkomandi. Tako nitko nije smio biti pokopan bez prethodnoga znanja vlasti ili izdane smrtovnice

Slika 2 Dozvola za ukop izdana 22. kolovoza 1864. od nadranarnika-nadkirurga (oberwundarzt) Bönischa u selu Gudovcu (nedaleko od Bjelovara) za pokojnoga G. C. T. iz Klokočevca br. 15, grkoistočne vjeroispovijesti, starog 65 godina, koji je umro 22. kolovoza u 4 sata i 5 minuta od gangrene (nekroze). Nadkirurg Bönisch obišao ga je prema propisu u 16 sati i ustanovio smrt. Budući da je već nastupila mrtvačka ukočenost i da uslijed ove bolesti raspadanje tkiva brzo napreduje, umrli je morao biti pokopan u roku od 38 sati nakon smrti. (38)

od nadležnoga mrtvozornika ili liječnika/kirurga. Primalje su morale prijaviti župniku i nadležnoj vojnoj vlasti svaki rani ili kasni pobačaj, mrtvorodenje, novorođenačku, dojenačku ili majčinu smrt u trudnoći, porođaju i babinju, kao i svaku sumnju na kriminalni pobačaj.

Ako je smrt prouzročila manje poznata bolest ili je smrt nastupila pod sumnjivim okolnostima, nadređeno zapovjedništvo moralo je pozvati liječnika koji je nakon pregleda mrtvaca i razudbe morao podnijeti izvještaj. Sprovod nije mogao biti obavljen prije isteka 48 sati od smrti kako bi vlasti imale dovoljno vremena za pregled mrtvaca i ustanovljenje smrti. Rad komunitetskih kirurga kao prvih stručnih mrtvozornika nadzirao se prema komunitetskim propisima iz 1787. i 1794. godine, za što je bio zadužen policijski pristav. Magistrat je svaki smrtni slučaj u komunitetu trebao savjesno nadgledati, pa se tako odmah po smrti pokojnikova ostavština stavljala pod posebnu zaštitu utiskivanjem službenog pečata tijekom postupka koji se nazivao zapor (*Sperre*).

Prema spomenutim komunitetskim propisima, izdani su dekreti o pokopu mrtvaca u ograđena groblja izvan crkvenoga područja (a ne, kako je bilo uobičajeno, u niske crkvene kripte koje su nerijetko bile izvor zaraze), a ukop mrtvaca morao se obaviti u roku od dva dana. Kada je uzrok smrti bila neka zarazna bolest, vlasti su zabranjivale pokop u grobnicama, koje su tada bile najčešće uz crkve, pa su u cilju sprječavanja zaraze pokojnici sahranjivani na zasebnim grobištima izvan mjesta. Također, deklarativni reskript zabranjivao je pravoslavnim svećenicima odugovlačenje s pokopom i pokapanje siromaha uz javne ceste te nalagao suzbijanje praznovjerja zbog pokapanja utopljenika na grobljima (4).

Prema prethodnim zakonima i revidiranim Kaznenim zakonom od 27. svibnja 1852. reguliran je rad zdravstvenih djelatnika, njihove obveze i dužnosti, a time i sprječavanje nadrilječništva, nadriljekarništva i nadriprimaljstva koji su tada značajno vladali među pučanstvom, pa je zadaća fizika i zdravstvenih vlasti, uz javnozdravstveni prosvjetiteljski rad, bila i dokazivanje elemenata kaznenoga djela i izrada vještačenja ili mišljenja. Tako u zakonskom paragrafu § 359. piše:

„Liječnici, ranarnici, apotekari, primalje i mrtvozorc, držani su svaki put, kad im se namjeri bolest, ranjenje, porod ili smrt, u kojima ima sumnju kojega zločina ili prestupka uopće silovite koje ozlede, zrokovane po inom kom, obavijestiti o tom vlast odmah. Ako to propuste, tvore prekršaj i kazne

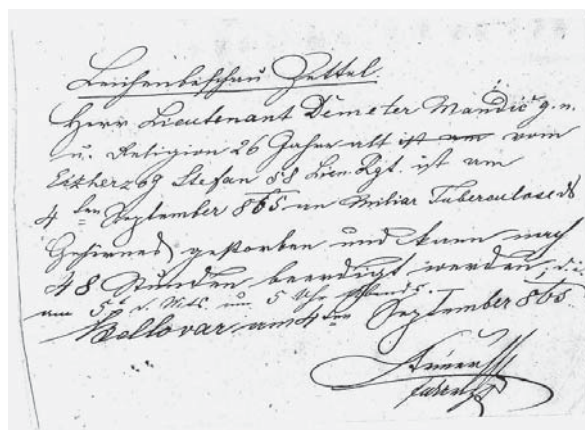
se globom od deset do 100 forinti.” U paragrafu § 498. stoji pak:

„Liječnik ili ranarnik, primaljnik ili primalja, koji drugomu komu, a ne vlasti na uredovni upit, otkriju tajnu koje god osobe, povjerene njihovoj pregledbi: imaju se za taj prekršaj kazniti prvi put zabranom praklike na tri mjeseca, drugi put na godinu dana, a treći put zavazda.”

Uz važeće, i novim je uredbama bio ozakonjen rad primalja, a nadriprimaljstvo i izazivanje kriminalnih pobačaja strogo se kažnjavalo. Tako je i „Naredba Ministarstva unutarnjih djela od 6. ožujka 1854. valjana za svekolike krunovine, o nepovlađenom obrtnom izvršivanju primaljstva“ propisivala sljedeće: „Ministarstvo unutarnjih djela izjavljuje u sporazumu s ministarstvom pravosuđa: da u mjestima, gdje imade ispitanih primalja, i u okolnostima, gdje se primalja takova lako dobiti može, proti osobama, koje primaljstvo za plaću i kao obrt izvršuju nepovlađeno, imadu političke vlasti uredovati i dosuđivati primjerene globe ili polag okolnosti primjerene kazne zatvora, i to po mjeri, koja ja za političke vlasti, što se kažnjenja tiče ustanovljena; nakoliko t.j. takova primaljska djela ne budu ujedno skopčana s takovim činima ili propustima, koji su po postojećim zakonima prikladni, da ih raspravljaju i sude sudovi kazneni.“ (4, 15).

Izvanbolnička sudska medicina i mrtvozorstvo

Mrtvozorstva izvanbolničkih smrti, kako je navedeno, obavljali su gradski fizici, trupni kirurzi ili seoski mrtvari. Kako je Varaždinski generalat do razvojačenja Vojne granice imao uređenu zdravstvenu skrb, u selima gdje su bila smještena satnijska zapovjedništva mrtvozornici su najčešće bili kirurzi a u selima gdje nije bilo kirurga službu mrtvozorstva obavljali su seoski mrtvari. Po ustanovljenju činjenične smrti davala se dozvola za ukop prema važećim pravilima; istovremeno je obitelj prijavila smrt u nadležni župni ured potvrdom o smrti i dozvolom za ukop nadležnoga mrtvozornika, što je pak župnik upisao u matičnu knjigu umrlih (3, 6, 10). Potvrde o smrti, smrtovnice i dozvole za ukop bile su pisane njemačkim jezikom, tada službenim jezikom u državnoj službi, sve do razvojačenja Vojne granice, kada su pisane hrvatskim jezikom, pa su uzroci bolesti nerijetko iskrivljeni laičkom arhaičnom etnosemiološkom frazeologijom. Tako se za nepoznate uzroke smrti upisivalo „umro od bolesti“, „umro sam od sebe“, „zdošao se“, „umro od ostarjelosti“ itd.

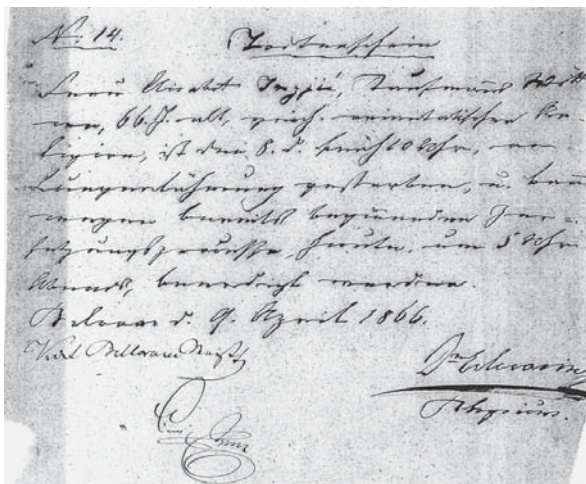
Slika 3 Dozvola za ukop vojne osobe (časnika) izdana 4. rujna 1865. u Bjelovaru od bjelovarskoga kirurga (unterarzt) Ammana, u kojoj piše: „Gospodin poručnik D. M., grkoistočne vjeroispovijesti, star 26 godina iz Erzherzog Stefan 58. Linien Regiment umro je 4. rujna 1865. godine od milijarne tuberkuloze i mora odležati 48 sati“ (38).

(13). Slike 1-5 prikazuju preslike arhivskih primjera mrtvozorništva.

Iz navedenoga je razvidno da se u slučaju zaraznih bolesti i tijekom ljetnih mjeseci pokop trebao obaviti ranije, nekada čak i istoga dana, posebice ako je uzrok smrti bila tada smrtonosna tuberkuloza, što je vidljivo iz smrtovnica odnosno dozvola za ukop izdanih od dr. Aloisiusa Erleweina, bjelovarskoga kirurga i dugogodišnjega gradskoga fizika (slika 4. i 5.).

Dugogodišnji bjelovarski županijski fizik dr. Vilim pl. Peičić tiskao je 1914. u Bjelovaru, u nakladi Lavoslava Weissa, javnozdravstvenu knjižicu „Pučka predavanja o zaraznim bolestima i njihovu suzbijanju“, gdje u zasebnom poglavlju daje naputke za seoske mrtvare jer se događalo da su nerijetko pokopali „pokojnika“ koji je bio u stanju prividne smrti (*vita minima*), a događaji su se prepričavali desetljećima (14). Ta je knjižica bila vrlo dobro prihvaćena i izvan granica Bjelovarsko-križevačke županije, pa je njeno prvo izdanje brzo rasprodano te ponovo otisnuto.

Seoski su mrtvari po ustanovljenju činjenične smrti morali ispuniti obrazac koji se zvao „Mrtvačka razglednica“ (slika 6). Takav se obrazac primjenjivao i nakon razvojačenja Vojne granice, a bio je jednoobrazan, na hrvatskome jeziku, premda je Hrvatska i dalje bila u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Iz tih se obrazaca vidi ranije spomenuti izričaj seoskih mrtvara-laika, za razliku od prethodnih smrtovnica izdanih od školovanih kirurga i liječnika, posebice kod navođenja uzroka smrti (13).

Slika 4 Potvrda o smrti (Totenschein) br. 14, gradskoga fizika dr. Erleweina izdana u Bjelovaru 9. travnja 1866. za gospođu E. I., 66-godišnju Bjelovarčanku grkoistočne vjeroispovijesti, koja je umrla 8. travnja 1866. godine u 10 sati od upale pluća (Lungenentzündung) (38).

Kriminalistički slučajevi: sudskomedicinska i populistička poimanja

U tadašnjim tjednicima *Nezavisnost* i *Tjedniku bjelovarsko-bilogorskom* u kolumnama „Iz sudnice“ i „Obavijesti iz sudnice“ redovito se izvještavalo o zbivanjima te presudama u slučajevima nasilne smrti, silovanja, nadriprimaljstva i nadriliječništva te o sudskomedicinskim vještačenjima. „Sudbeno liječnički razgled“ ili „razudba trupa“ odnosno obdukcija obavljala se najčešće zbog nasilnih ili naprasnih smrti: ubojstva, samoubojstva, „pometnuća“ i „inih nesrećah“ (15, 16).

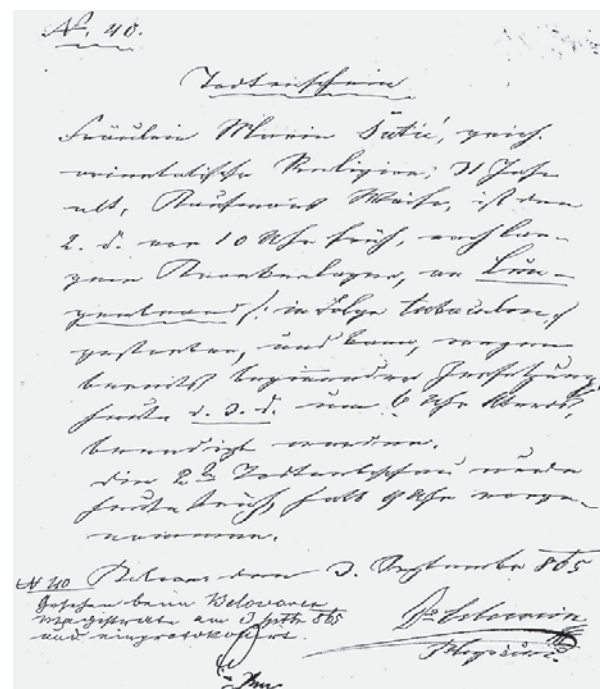
Na primjer, dana 18. kolovoza 1911. izvještava se o nesretnom događaju koji se zbio u središtu grada Bjelovara kada je dječak iz uvažene trgovačke obitelji popio otrovni lizol te na liječničkim rukama izdahnuo u mukama. Sudbenu razudbu proveo je gradski fizik (16).

Također, u svibnju 1917. gradski fizik dr. Herman Fischer obavlja razudbu pokojnoga bračnoga para iz Bjelovara koji je premješten iz obiteljske gostioničarske kuće u mrtvačnicu. Suprug je prvo ubio suprugu hitcem u glavu, a potom je sebi prostrijelio srce. Povod toj tragediji bila je suprugina teška bolest i financijski krah toga privatnoga gostioničara tijekom bijede u Prvom svjetskom ratu. U kolovozu 1917. dr. Fischer obavlja i sudbenu razudbu dojenčeta koje je pronađeno bačeno u rijeci Bjelovackoj. Obdukcijom i vještačenjem

zaključeno je „da je dijete ugušeno jer mu je spriječen nečim prolaz zraka u pluća, a opažen je i podljevi krvi na zatiljku“. Majka je dobila osam godina teške robije „s čime se složila!“, pisalo je u *Tjedniku bjelovarsko-bilogorskom* (16).

Kaznena djela iz područja zdravstva posebno su bila javnozdravstveno naglašavana i kažnjavana. Tako je od 1839. do 1848. u Bjelovaru bio procesuiran jedan slučaj pobačaja, a na Križevačkome pukovnijskome sudu od 1849. do 1858. bilo je procesuirano osam slučajeva pobačaja (3).

U novinama se 24. ožujka 1891. izvještava o sudskom procesu protiv M. J., koja je bila optužena da je izazvala kriminalni pobačaj – „hotice prouzročila pometnuće“, te protiv A. S., koja je „ovoj u tu svrhu priredila napitak“. Sudski vještaci bili su bjelovarski liječnici, gradski fizik dr. Herman Fischer i podžupanijski fizik dr. Isidor Schlick, a odvjetnik jedne od okrivljenih u Bjelovar je došao čak iz Zagreba. Optužena A. S. bila je po vještačenju fizika oslobođena optužnice, a M. J., kojoj je učinjen pobačaj, bila je kažnjena s 14 dana zatvora, i to na

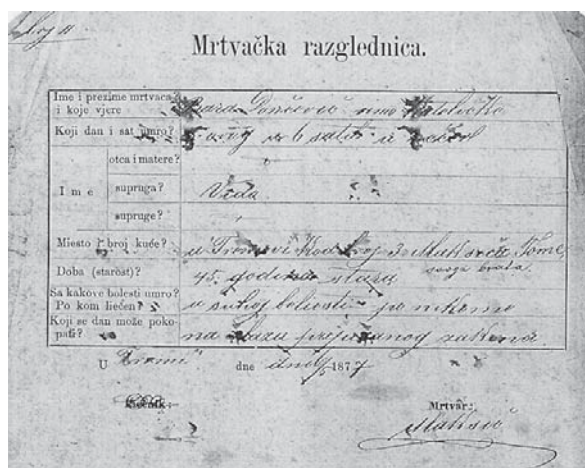
Slika 5 Potvrda o smrti (Totenschein) broj 40, izdana 3. rujna 1865. u Bjelovaru od gradskoga fizika dr. Erleweina uz Uvid i zapis: Magistrat u Bjelovaru, 3. rujna 1865., u kojoj piše: „Gospođica M. S., pripadnica pravoslavne vjere, stara 31 godinu, siročje iz trgovačke obitelji, umrla je 2. rujna prije 10 h nakon dugotrajnog bolovanja (tuberkuloza) te zbog već započetog raspadanja tkiva može danas (3. rujna) u 18 sati biti pokopana. Drugi obilazak mrtvozornika obavljen je danas u 8,30 sati“ (38).

temelju paragrafa koji kaže: „... što nije porod nikome prijavila, nego ga je zatajila“. Iste su godine „radi nepovlastnog pušćanja krvi“ („barbijerenja“) tri osobe bile sudski kažnjene (16).

Nadriprimaljstvo se posebice kažnjavalo jer nisu bili rijetki smrtni slučajevi mladih žena zbog kriminalnih pobačaja u nesterilnim uvjetima (17, 18). Zbog pogreške u radu, godine 1908. „sukromnoj“ (privatnoj) primalji D. P. iz Rače doživotno je oduzeto pravo obavljanja primaljske prakse pravomoćnom odlukom kraljevske županijske oblasti, a 1912. općinska primalja B. D. iz Rovišća otpuštena je iz državne službe, no ne navodi se razlog otpusta (19).

Izveštava se da je 1899. nadrizubar, seljak iz Suhe Katalene, izvadio zub drugome seljaku pomoću običnih kliješta koje je prethodno očistio turpijom. Nakon nekoliko dana nesretnik je umro „od otrovanja“, a nadrizubar kažnjen (16).

Kako je ranije spomenuto, županijski fizik dr. Vilim pl. Pečić redovito je po dužnosti obavljao mrtvozorstva, razudbe i izdavao sudbena mišljenja. Tako je poznat slučaj iz ožujka 1897. popraćen u *Tjedniku bjelovarsko-*

Slika 6 „Mrtvačka razglednica“, potvrda seoskoga mrtvara izdana u selu Trema 6. svibnja 1877., prema kojoj je 45-godišnja žena umrla „u suhoj bolesti“, liječena „po nekome“, a pokopana je po zakonu (24).

križevačkome gdje je „kod Priespe nađena mrtva maškara. Učinjena je razudba trupla i dokazano je da je nesretnik nastradao tako da ga je izraslina koja mu se načinila oko cijeloga dušnika, zadušila, pa dakle nije

Tablica 1 „Sudbeno-liečničko poslovanje“ prema Izvešću Županije bjelovarsko-križevačke 1887.-1915. (19)

Godina	Sudbeno liečničke razudbe	Pregledi silovanja	Pregledi kod sumnje na kriminalni pobačaj	Nadriprimaljstvo	Nadriliečništvo
1887.	46			11	2
1888.	65				
1891.				1	
1893.	45				
1896.	31	nekoliko	nekoliko		
1897.	57	3	7		
1899.	47				1
1900.	41		12		
1901.	57 3 ekshumacije				
1902.	58		15		
1903.	62		10		
1904.	64	3	5		
1905.	74	3 djevojčice	5		
1906.	61		4		
1907.	70	5	7		
1908.	56	9	3	1	
1910.	60	2	7		
1911.	77	1	3		
1912.	75			1	
1913.	42				
1914.	49				
1915.	33				
ukupno	1160			14	3

počinjen nikakav zločin“. Dr. Peičić nerijetko je i vještačio na Sudbenome stolu kad se radilo o medicinskim slučajevima, sam ili u suradnji s gradskim fizikom dr. Fischerom. Tada su se obdukcije obavljale na mjestu zločina ili pronalaska mrtvoga tijela, posebice u okolnim selima (u štaglju, na livadi, na dvorištu...), a vrlo rijetko u seoskim ili gradskim mrtvačnicama (16).

Iz novina je poznat i slučaj umobolnoga sina koji je zaklao svoju majku 12. srpnja 1930. Vičući na svećenika u crkvi tijekom svete mise, pozvano je redarstvo i gradski fizik dr. Fischer, koji je pregledao bolesnika i uputio ga na liječenje u bjelovarsku bolnicu, proglašivši ga umobolnim. No ondje nije bilo mjesta, pa je pušten kući, a drugoga dana „u luđačkom mahitanju svezao je majku užetom i zaklao, pa je uhvaćen i poslan u umobolnicu u Pakrac jer i dalje ne bijaše mjesta u umobolnoj sobi bjelovarske bolnice“. Tadašnji kotarski i bolnički liječnik dr. Dragutin Mihelčić došao je s redarstvenim i sudbenim vlastima te na nalog suda na mjestu zločina obavio obdukciju žene, koja je potom odmah i pokopana. O tom je događaju izvještavao tjednik *Bjelovarski vjesnik* (20).

Sudskomedicinske obdukcije radile su se od tada i dalje na terenu, na mjestu smrti, a obavljao ih je gradski fizik ili kotarski liječnik po naredbi nadležnih istražnih tijela. U razdoblju od 1958. do 1961. prim. dr. Dragutin Kranželić, bjelovarski epidemiolog, radio je kao sudskomedicinski savjetnik te samostalno obavljao sudskomedicinske obdukcije za potrebe policije i suda poput prethodnih gradskih fizika. I tako su se čak do osamdesetih godina 20. stoljeća sve sudskomedicinske obdukcije, kako navodi prim. dr. Ivan Markoja, prvi bjelovarski specijalist patologije i sudske medicine, obavljale na terenu: u kućama pokojnika, štagljevima, seoskim mrtvačnicama, itd. (21).

Javnozdravstvena izvješća o sudskomedicinskim slučajevima

U sačuvanim izvješćima Županije bjelovarsko-križevačke za razdoblje od 1887. do 1915. (nema izvješća za razdoblje od 1889. do 1892., od 1894. do 1895., za 1898. i 1909. godinu) redovito se svake godine izvještava o radu županijske zdravstvene službe. Tadašnji dugogodišnji županijski fizik dr. Vilim pl. Peičić navodi i poglavlja „Sudbeno-liečničko poslovanje“ za cijelo županijsko područje. Između opisa smrti spominju se „sudbeno-liečničke razdube“, pregledi zbog silovanja, pregledi zbog sumnje na

kriminalni pobačaj te ustanovljenje nadriliječništva i nadriprimaljstva.

Tako je u ispitivanom razdoblju od 21 godine učinjeno 1160 sudbenih razudbi i tri ekshumacije (1901.), tri osobe optužene su za nadriliječništvo, a 14 za nadriprimaljstvo. Značajan je broj pregleda zbog silovanja i sumnji na kriminalne pobačaje, tada vrlo čestih uzroka nasilnih smrti mladih žena (Tablica 1) (19).

Organizacija sudske medicine i mrtvozorstva u bjelovarskoj bolnici

Bolnički kirurzi i liječnici imali su obvezu obavljati i sudske obdukcije umrlih u bolnici, posebice u slučajevima nagle smrti, smrti nerazjašnjenoga uzroka i sumnjive kliničke slike, kriminalnih pobačaja ili ozljeda od druge osobe. Uz svoj instrumentarij za kirurgiju, imali su i instrumentarij za porodništvo i instrumentarij za razudbe (4, 22).

Bolnički je liječnik, mrtvozornik, ispunjavao potvrdu o smrti s podatcima pokojnika i uzrokom smrti te ju upućivao u nadležni Župni ured i u postrojbu ako je pokojnik bio u vojnoj službi (slika 7). Tada je župnik

Garnisonspital zu Belovar

Totenschein
über nachbenannten verstorbenen Mann:

Name	Geburts-			Sex	Art des Todes	Nr. des Registere
	Ort	Zeit	Land			
Pella Cocanovic						

Das der besagte Mann im obigen Spital unter heutigem Dato verstorben und nach Christkatholischem Gebräuche zur Erde bestattet worden sei, bestätigen wir mit unserer Unterschrift und Aufsezel.

Siga. *Pellava am 28. Jänner 1865*

M. Peičić
M. Peičić

Slika 7 Potvrda o smrti (Totenschein) iz bjelovarske Garnizonske bolnice od 28. siječnja 1865. – P. O. umro od tifusa (4, 24).

1854	Joannes Evans 18 ann. Gollub Hungaricus Regimentum 1. Divisionis 1. Regimentum 1. Infanterie 1. Battalio 4. in Hospitali	18 ann.	Gollub	18 ann. Sacramento in Canada Militans More loco moris Obiit suus Gollub Comprobata	189. 54. Corp. 1888
------	---	---------	--------	--	------------------------------

Slika 8 Činjenična bolnička smrt upisana u Matičnu knjigu umrlih ustanovljena od bolničkoga kirurga Golluba 4. ožujka 1854. za umrloga od tuberkuloze (*Phthisis*) (23).

upisao činjeničnu smrt u maticu umrlih (slika 8) prema podacima iz Potvrde o smrti (*Todtenschein*), a personalna služba nadređene postrojbe obavijestila je obitelj o smrti člana njihove obitelji ako je bio u vojnoj službi, što tada nije bila rijetkost.

Bolnička mrtvozorstva obavljaju bolnički liječnici, primarijusi ili sekundarni liječnici. Do kraja 19. stoljeća obdukcije su se obavljale u sobi za razudbe, koja se nalazila uz mrtvačnicu u dvorišnom dijelu bolničkih zgrada. U istočnom krilu prizemlja glavne bolničke zgrade postojala je i posebna prostorija za istu svrhu, a ondašnji je ravnatelj prim. dr. Milan Begić (1906. – 1907.) značajno obnovio bolničku zgradu, pa i spomenutu mrtvačnicu i sobu za razudbe u dvorišnom dijelu, koje su bile u neprimjerenom i zapuštenom stanju (5-7). Ta mrtvačnica i soba za razudbe opstojale su sve do 1972. godine (20).

Do tada su se obdukcije obavljale u spomenutoj sobi za razudbe, uz mrtvačnicu u dvorišnoj u zgradi, u kojoj su bolnički primarijusi i odjelni liječnici nerado obavljali obdukcije zbog nehigijenskih uvjeta: stari drveni stol za obdukcije bez dovoda vode, stari truli drveni pod, smeće ispred zgrade, prepuna mrtvačnica u susjednoj prostoriji... Obdukcije su i dalje obavljali bolnički liječnici koji nisu bili patolozi, jer prema tadašnjim sistematizacijama patologa u provincijskim bolnicama nije bilo, a prilikom obdukcija pomagali su im bolničari (5-7). Tako je tijekom i nakon Drugoga svjetskoga rata, sve do svojega odlaska iz Bjelovara, prim. dr. Josip Jagodić, šef kirurško-ginekološkog odjela bjelovarske bolnice od 1940. do 1958., obdukcije ponajvećma obavljao u jednoj zasebnoj prostoriji u podrumu zgrade kirurško-ginekološkoga odjela. I prvi bjelovarski otorinolaringolog prim. dr. Josip Mioković obducirao je od 1953. otorinolaringološke bolesnike umrle najčešće od endokranijskih procesa zbog tada čestih upala uha, pri čemu mu je upravo u toj staroj bolničkoj prosekturi

nerijetko asistirala operacijska sestra Danica Pospiš. Zbog stalnih problema u bolničkoj prosekturi, 9. siječnja 1959. odlukom Upravnoga odbora Zdravstvenoga centra Bjelovar dr. Rudolf Miculinić, sekundarni liječnik internoga odjela bjelovarske bolnice, imenovan je obnašateljem dužnosti šefa bolničke Prosekture te je obavljao sudskomedicinske i patološke obdukcije za interni, zarazni, dječji i neuropsihijatrijski odjel. Bolesnice umrle na ginekološko-porođajnome odjelu obducirao je dr. Nikola Strčić, a na kirurškome dr. Josip Stiplošek, specijalizant kirurgije (5-8, 21).

Bolnička prosektura održala se na opisan način sve do 1965., od kada u bjelovarskoj bolnici obdukcije provodi dr. Ivan Markoja, najprije kao specijalizant, a potom kao specijalist do kraja svoga radnoga vijeka. Povremeno su, do dolaska prim. dr. Markoje sa specijalizacije, obducirali i zagrebački liječnici prof. Stanko Stipetić i dr. Emil Lacković, ponajvećma sudskomedicinske i teže kliničke slučajeve (21).

Primjeri bolničkih obdukcija kroz prošlost

Dr. Hyeronim Schuster, pukovnijski liječnik (*Regimentsarzt*) i ravnatelj brigadne bolnice u Bjelovaru, obavio je sudsku obdukciju nepoznatog čovjeka nepoznate dobi, dovezenog u bolnicu u agonijalnom stanju gdje je i umro, što je u Matici umrlih upisano na dan 20./21. veljače 1854.: „*In Hospitali Bellovarii: Via quidem ignoti cognominis in agonia ad Hospitalia adlatus ex judicialita obducens obyt. Mors testimonio dr. Schuster*”. Nažalost, uzrok smrti nakon obdukcije nije bio poznat, odnosno nije upisan u matične knjige, a bolnički Mrtvarnik iz toga vremena nije očuvan. Pokojnik je pokopan 22. veljače 1854. na bjelovarskome groblju (23).

Godine 1863. ravnatelj bolnice prim. dr. Joseph Gottsberger u bolnici je obavio obdukciju 22-godišnje roditelje iz Bjelovara koja je umrla zbog razdora

maternice u porođaju („*Ruptura uteri occasione partus, sectio cadaverica in hospitali*”)(24). Prim. dr. Avelin Roblek, također jedan od ravnatelja bjelovarske županijske javne opće bolnice, učinio je 1885. u bjelovarskoj bolnici pet „sudbeno-liečničkih paranja“ i dva „patološka paranja“, a 1886. jedno „sudbeno-liečničko paranje“, sam ili uz pomoć tadašnjih službujućih kirurga Bazijanca i Horvata (25-27). Dakle, već se razgraničavaju sudskomedicinske od patoloških obdukcija.

Godine 1905. bolnički liječnik dr. Wagner obavlja *sudbeno-liečničku razudbu* 38-godišnje poljodjelke K. Z. iz Ivanske, sela pokraj Bjelovara, koja je bila zaprimljena u bolnicu 6. travnja 1905. u teškom stanju zbog dekubitusa i puerperijske sepse (*Decubitus. Sepsis puerperalis*), tada nerijetke poslijeporođajne komplikacije (babinje groznice), te umrla 19. travnja. Prema zapisu u bolničkome Mrtvarniku, sudskomedicinska dijagnoza uzroka smrti bila je „*Endometritis. Trombosis v. uterinae, venae hypogastricae et iliaca*“ (28). To su ujedno jedini smrtni slučajevi upisani u bolnički Mrtvarnik i Maticu umrlih u kojih je učinjena sudskomedicinska obdukcija.

I studenti medicine su tijekom ljetne prakse uz mentora prim. dr. Jagodića obavljali obdukcije. Iz reminiscencija dr. Milana Pecića (samoborskoga ginekologa) izdvajam opis obdukcije žene koja je umrla 1954. od kriminalnoga pobačaja: „*U podrumu bolnice obavio sam sekciju. Primarius je stajao uz mene. Bila je to djelomična sekcija, tek da se nađe uzrok sepse. I što sam našao? U abdomenu upaljena potrbušnica, na dnu zdjelice puno gnoja, a sa vrha povećane maternice virio je neki čvrsti predmet. Vrh dvadesetak i više centimetara dugog drvenog štapića probio je fundus trudne maternice! Šta li su žene u to doba poduzimale da se riješe neželjene trudnoće !*“ (29).

RASPRAVA

Razvoj mrtvozorstva, a time i sudske medicine, rijetko se znanstveno i stručno obrađivao, premda su obje spomenute javnozdravstvene djelatnosti bile proklamirane i definirane zakonom (22).

U oskudnoj hrvatskoj sudskomedicinskoj povijesti 18. stoljeća spominje se pažnje vrijedan rad o trima sudskomedicinskim vještačenjima osječkih kirurga-ranarnika („*Visum repertum chyrgicum*“). U prvom slučaju iz 1744. godine radilo se o ubojstvu ribara na

dravskoj obali koji je slučajno pogođen iz pištolja u nogu iznad koljena, od čega je iskrvario i umro. Dva donjogradski ranarnika, Sebastian Eninger i Mihail Brestovacz, dali su svoje mišljenje da je smrt nesretnika nastupila zbog prekasnoga poziva ranarnika i zbog tjelesne slabosti pokojnika. No, stigavši na mjesto nesreće nakon poziva nisu ništa poduzimali, premda je ranjenik još pokazivao znake života „*jer je životni duh već oslabio, a puls se slabo pipao*.“ („*... schon alle Lebens Geister geschwächt, und in denen Lebens Geistern wenig mehr zu spüren war...*“). Drugo i treće opisano vještačenje odnosilo se na čedomorstvo (12).

Narodni običaji nakon ustanovljenja činjenične smrti razlikovali su se prema zavičaju i vjerskim obilježjima. Hietzinger, povjesničar Vojne granice, opisuje pogrebne običaje kao javnozdravstveni i socijalni problem. Tako navodi da je pred kućom u kojoj je bio pokojnik pravoslavni puk izvjesio crnu maramu, a katolički je smrt obilježio zvonjavom u najbližoj katoličkoj crkvi. Prema njegovim zapažanjima, pokojnik je bio u otvorenom lijesu u kući i cijelim putem sve do ukopa, a rodbina se cjelivanjem opraštala od pokojnika. Nerijetko su mrtvaci, posebice mlađi ljudi, danima bili otkriveni za javnost, susjede i obitelj (30), što je zakonom bilo zabranjeno, kako je spomenuto u uvodnom poglavlju.

Bjelovarski podžupanijski fizik dr. Isidor Schlick (1877. – 1892.) posebice se uz redoviti posao bavio i forenzičnom medicinom, o čemu je i pisao u stručnim glasilima. Potaknut nadriprimaljstvom s kojim se svakodnevno susretao, u *Liečničkom* je *viestniku* objavio stručni rad „*Može li se diete poslije smrti materine samo po sebi poroditi*“. U tome radu prikazuje slučaj roditelje koja je umrla u porođaju s „*nadriprimaljskom pomoći*“ te pokopana zajedno s nerođenim djetetom. Naređena je ekshumacija, i prilikom pregleda leša pronađeno je „*porođeno*“ dijete između nogu pokojnice s invertiranom maternicom. Dr. Schlick napominje u radu tadašnje priče o prividnim smrtima i pokapanju „*zamrlih*“ ljudi, koji su se tijekom ekshumacije ili ponovnog ukopa nalazili u drugom položaju od onog u kojem su pokopani. Kao mogući uzrok takvoga nalaza u pokojne roditelje dr. Schlick navodi truležne promjene i povećani intrabdominalni tlak zbog procesa truljenja majke i maceriranoga djeteta, a nemogućnost normalnoga porođaja u inače zdrave žene i većega djeteta (4,5 kg) tumači nestručnom pomoći na porođaju („*pomoć*“ nadriprimalje) (31).

Gradski i županijski fizičari te kotarski liječnici radili su obdukcije na mjestu nesretnoga događaja, a u

bolnici su obdukcije radili bolnički liječnici, odnosno bolnički mrtvozornik, najčešće sekundarni liječnik kojeg su ravnatelj bolnice i primarni bolnički liječnik imenovali mrtvozornikom. Njihov rad, kao i rad primalja, spominje se u *Liječničkom vijestniku* na početku 1914. u cinično-iskrenom radu o staležu zdravstvenih djelatnika (liječnika, primalja) i o utjecaju javne svijesti i politike ondašnjega vremena. Tako autor piše: „*Primalje. Te su vam plaćene godišnje od 60 do čak 100 K. Sirote, koje ljeti moraju ići u nadnicu kopat kukuruzu, pa onim izrađenim i žuljevitim rukama asistiraju „aseptički“ kod porođaja! Za porod dobiju onda još 2-6 kruna. A liječnici vještaci kod sudova s naplatom od prve polovice prošlog stoljeća? Tu se opet štedi, jer doktori su bogati; a dosta je i jedan vještak i za sudbeno paranje. Onamo sa sućem, a natrag, ako će pješke, ako ga ne mrzi čekati, dok sudac čitavu istragu ne svrši!...*“ (32).

Do izlaska spomenutoga članka u Hrvatskoj je već postojao Pravni fakultet (Mudroslovni) u Zagrebu, gdje se slušala sudska medicina koju je predavao dr. Schwarz, a mladi jaskanski i koprivnički liječnik, gradski fizik dr. Niko Selak, napisao je 1889. knjigu koja se smatra prvijencem sudske medicine i mrtvozorstva u Hrvatskoj naziva „Kratka sudska medicina. Praktični dio.“ (33).

U sačuvanom Mrtvarniku bjelovarske opće bolnice, osim jednoga spomenutoga podatka (dr. Wagner), ne spominje se da su učinjene i druge bolničke razudbe te dokazani uzroci smrti, kao i u nekoliko navrata spomenute razudbe upisane u matične knjige umrlih. Prema uzrocima smrti zaključuje se da su se obdukcije obavljale, ali nisu evidentirane u Mrtvarniku, nego valjda u povijesti bolesti pojedinoga pokojnika, koje su do 1960. uništene, jer se potom u povijestima bolesti sačuvanim u Državnom arhivu u Bjelovaru nalaze i obdukcijски nalazi. Slično je utvrđeno i za slučajeve umrlih u Prvom i Drugom svjetskom ratu, za koje također nema podataka o učinjenim obdukcijama u Mrtvarniku, osim podataka o mrtvozorstvu, o pokojniku i uzroku smrti na temelju vanjskoga pregleda, te o načinu ukopa, premda je većina njih umrla od posljedica ranjavanja (28, 34-37).

ZAKLJUČAK

U radu je prikazan povijesni razvoj mrtvozorstva i sudske medicine na primjeru grada Bjelovara i njegove okolice. Uz slikovne prikaze potvrđena je,

posebice do kraja 1918. i pripadanju Austro-Ugarskoj Monarhiji, središnja subordinacija s bečkoga dvora temeljena na javnozdravstvenim uredbama o mrtvozorstvu, populističko praćenje kriminalističkih slučajeva iz sudnica u tadašnjim dnevnim novinama te stručnim prikazima sudskomedicinskih slučajeva i osvrtima bjelovarskih liječnika u strukovnim glasilima. Posebice se isticala potreba za obrazovanjem seoskih mrtvozornika-laika, pa je tako u Bjelovaru izdana populistička knjižica županijskoga fizika dr. pl. Pečića, koja je nakon prvoga izdanja 1914. doživjela još jedno izdanje te rasprodana i korištena diljem Hrvatske. Ovaj prikaz dvostoljetnoga razvoja mrtvozorstva i sudske medicine u Bjelovaru treba biti poticaj daljnjim medikohistoriografskim istraživanjima u Hrvatskoj kako bi se dobio cjeloviti uvid razvoja dviju struka koje su važan segment u djelovanju javnoga zdravstva.

LITERATURA

1. Horvat R. Kako je nastao Bjelovar. Nezavisna Hrvatska 1944;188.
2. Krčelić BA. Annuae ili Historija 1478.-1767. - prijevod. Zagreb 1952;171.
3. Buczynski A. Gradovi Vojne krajine. Knjiga I-II. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; 1997.
4. Habek D. Prva vojna i građanska bolnica u Bjelovaru i njena uloga u organizaciji zdravstvene skrbi Varaždinskog generalata. [disertacija]. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; 2011.
5. Miculinić R. Iz starije prošlosti bjelovarske bolnice. U: Medar M, Kudumija B, urednici. Bjelovarski zbornik 6. Bjelovar: Matica Hrvatska ogranak Bjelovar i Opća bolnica Bjelovar; 2003. str. 31-45.
6. Mlinarić I, urednik. Povijest kirurških struka u Hrvatskoj. Zagreb: Akademija medicinskih znanosti Hrvatske; 2001.
7. Karlić N. Nešto iz prošlosti bjelovarske bolnice. U: Medar M, Kudumija B, urednici. Bjelovarski zbornik 6. Bjelovar: Matica Hrvatska ogranak Bjelovar i Opća bolnica Bjelovar; 2003. str. 15-30.
8. Berghofer M. Povijest zdravstvene službe u Bjelovaru. U: Zbornik stručnih radova Medicinskog centra "Dr. Emilija Holik" u Bjelovaru. Povodom 125-godišnjice postojanja bolnice. Bjelovar: Medicinski Centar Bjelovar; 1970. str. 7-69.
9. "Generale normativum sanitatis". Hrvatski državni arhiv UBVGK 1770.
10. Habek D. Kirurzi-ranarnici u Bjelovaru i bjelovarskom zavičaju u XVIII-XIX. stoljeću. Liječ Vjesn 2008;130:311-7.
11. Habek D. Stožerni liječnici krajiških pukovnija i fizici u Bjelovaru u XVIII. i XIX. stoljeću. Acta Med Croatica 2009;63:183-90.
12. Firingier K. Osječka *visa reperta* iz 18. stoljeća. Med Vjesn 1971;1:39-41.

13. Habek D. Uzroci smrti u ekohistoriji bjelovarskoga kraja. HČJZ 2010 [pristup 9. srpnja 2013.]. Dostupno na <http://www.hcjz.hr/old/clanak.php?id=14170>
14. Pečić pl. V. Pučka predavanja o zaraznim bolestima i njihovu suzbijanju. Bjelovar: Lavoslav Weiss; 1914.
15. Nezavisnost 1906.-1936. Sveučilišna i nacionalna knjižnica Zagreb, mikrofilmirane hrvatske novine, signatura 85.105.
16. Tjednik bjelovarsko-križevački 1890.-1919. Sveučilišna i nacionalna knjižnica Zagreb, signatura 86.181.
17. *Matricula defunctorum (mortuorum) Parochiae Bellovarinensis St. Theresia Avilla*. Hrvatski državni arhiv Zagreb, M-19, M-20, M-21, M-22.
18. Habek D. Primaljstvo i prve primalje u Bjelovaru 1756.-1856. Arh Hig Rada Toksikol 2008;59:223-32. doi: 10.2478/10004-1254-59-2008-1876
19. Izvještaj Upravnoga odbora i kraljevske županijske oblasti Županije bjelovarsko-križevačke - zdravstvo od 1887.-1915. Gradski muzej Bjelovar.
20. Bjelovarski vjesnik 1929.-1935. Sveučilišna i nacionalna knjižnica Zagreb, signatura 86.181.
21. Markoja I. Sjećanja jednog patologa. U: Habek D, urednik. Prilozi za povijest bjelovarske bolnice. Bjelovar: ČVOR; 2011.
22. Brugger CM, Kühn H. [Sektion der menschlichen Leiche, in German]. Stuttgart: Enke Medizin und Recht Verlag; 1979. str. 82-4.
23. Bazala V. Početci i razvoj vojnog i ratnog zdravstva. Liječ Vjesn 1943;9:65-71.
24. Prilog Potvrdnice o smrti. Zbirka Matica umrlih župe Sv. Terezije Avilske Bjelovar. Državni arhiv Bjelovar 2967.-2968.
25. Zdravstveno izvješće. Obća i javna županijska bolnica u Belovaru. Liečnički Viestnik 1886;8:103-4.
26. Zdravstveno izvješće. Obća i javna županijska bolnica u Belovaru. Liečnički Viestnik 1887;9:122.
27. Zdravstveno izvješće. Obća i javna županijska bolnica u Belovaru. Liečnički Viestnik 1887;9:168.
28. Mrtvarnik Opće Bolnice Bjelovar. Državni arhiv Bjelovar 39P0-a-8.
29. Pečić M. Reminiscencije iz bjelovarske bolnice, rukopis 2006.
30. Hietzinger v. RCB. [Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaisertums, in German]. Wien, 1817.-1823.
31. Schlick I. Može li se diete poslije smrti materine samo po sebi poroditi? Liečnički Viestnik 1885;7:152-4.
32. Anonimno. Liečnički Viestnik 1914;20.
33. Selak N. Kratka sudska medicina. Praktični dio ili Vademecum za sudska-liječničke poslove. Koprivnica, 1889.
34. Vojna bolnica Bjelovar. Matične knjige vojnih osoba 1914.-1919. Hrvatski državni arhiv Zagreb, M-494.
35. Habek D. Kirurška služba u Bjelovaru tijekom II. svjetskog rata. Liječ Vjesn 2009;131:93-9.
36. Habek D. Pokopani na ratnom groblju u Bjelovaru za vrijeme II. svjetskog rata. U: Ivković Z, Vusić J, Blažeković A, urednici. Jugoslavensko nasilje i prešućivane žrtve 2. svjetskog rata i poraća s područja današnje Bjelovarsko-bilogorske županije. Bjelovar: Matica Hrvatska - Ogranak; 2010. str. 916-41.
37. Habek D. Umrli u bjelovarskoj bolnici-upisani u Mrtvarnik bolnice, nepoznato mjesto ukopa. U: Ivković Z, Vusić J, Blažeković A, urednici. Jugoslavensko nasilje i prešućivane žrtve 2. svjetskog rata i poraća s područja današnje Bjelovarsko-bilogorske županije. Bjelovar: Matica Hrvatska - Ogranak; 2010. str. 942-4.
38. Prilog Potvrdnice o smrti. Zbirka Matica umrlih Pravoslavne Parohije u Bjelovaru 1905.-1934. Državni arhiv Bjelovar 3945.

Summary**HISTORY OF FORENSIC MEDICINE AND THE CORONER SYSTEM IN THE TOWN OF BJELOVAR**

This review analyses historical sources on the development of forensic medicine and the coroner system in the town of Bjelovar over the past two centuries. The development of these two professional fields in the context of public health was regulated through a number of bylaws, such as *Normativum Sanitatum* from the time of the Habsburg Monarchy. Coroner examinations were performed by physicians, surgeons, and laymen using special instructions such as the famous booklet by nobleman and county medical officer Vilim Peičić from 1914. Forensic autopsy was performed by surgeons, primary or secondary hospital physicians in case of sudden or suspicious in-hospital deaths, whereas outpatient forensic autopsies were performed by county or town medical officers and district physicians at the request of investigating authorities (police, court, or general attorney's office). This historical review should serve as the basis for further historical research into this field in Croatia so as to obtain deeper insight into the development of forensic medicine and the coroner system, two professions that have always been a vital factor in public health.

KEY WORDS: *forensics of causes of death, historical review, injury forensics, public health*

CORRESPONDING AUTHOR:

Prof. dr. sc., dr. sc. phil. Dubravko Habek, dr. med.
Hrvatsko Katoličko Sveučilište Zagreb
Klinika za ginekologiju i porodništvo Medicinskog fakulteta
i Kliničke bolnice „Sveti Duh“
Sveti Duh 64, 10000 Zagreb
E-mail: dubravko.habek@os.t-com.hr